

Voorkomen is beter dan genezen

Behoud en beheer van de vlaggen- en vaandelcollectie van het Legermuseum

M.J.B. Pool

De vlaggen- en vaandelcollectie

Het Legermuseum heeft een rijke verzameling militaire objecten waarbinnen voorwerpen van textiel een zeer belangrijke plaats innemen. De textielcollectie bestaat uit duizenden uniformen, hoofddeksels en aanverwante persoonsgebonden uitrustingsstukken. De vlaggen- en vaandelcollectie van het museum omvat ruim 400 stuks en behoort tot de belangrijkste verzamelingen van ons land. De collectie is hoofdzakelijk opgebouwd uit oorlogstrofeeën, daterend van het eind van de 16e tot het begin van de 20e eeuw; uit vaandels, vlaggen en standaards van de Koninklijke landmacht uit de periode 1815-1975; en tenslotte uit vaandels van de Vrijwillige landstorm uit de periode 1915-1940.[1]

Het museum bezit vlaggen en vaandels die van groot belang zijn voor de vaderlandse en Europese geschiedenis. Bijvoorbeeld vlaggen die zijn buitgemaakt tijdens de Slag bij Nieuwpoort in 1600, of in de Spaanse Successie-oorlog van 1702-1712. Daarnaast maken ook vlaggen die veroverd zijn tijdens de Slag bij Waterloo in 1815, of die in de vorige eeuw als oorlogstrofeeën meegenomen zijn uit de Indische Archipel, deel uit van de collectie.[2] De verzameling omvat aldus oude vlaggen uit de 16e eeuw, maar ook vrij recente exemplaren, als bijvoorbeeld de nationale vlag van onafhankelijk Kroatië. Inherent hieraan is de diversiteit in materialen die varieert van haast vergane zijde tot exemplaren uit schijnbaar onverwoestbaar nylon. Ook zijn de vlaggen en vaandels in verschillende technieken vervaardigd. Het museum bezit onder andere geborduurde, beschilderde, geappliqueerde en gebatikte vlaggen.

De collectie omvat tevens diverse soorten vlaggen: regimentsvlaggen, scheepsvlaggen, auto-, lans- en tafelvlaggen, wimpels, stokinnes, etc. Deze verscheidenheid brengt verschillende afmetingen met zich mee, variërend van enkele vierkante centimeters tot meerdere vierkante meters.

Restauratie- en conserveringsethiek

Een dergelijke, buitengewoon rijk geschakeerde collectie is een prachtig bezit, maar ook een kwetsbaar en zeer zorgelijk bezit aangezien textiel een uiterst teer materiaal is. Een textielrestaurator, maar ook ander museum personeel, dient zich terdege bewust te zijn van de vergankelijkheid van dit materiaal. In het verleden is echter helaas niet altijd even zorgvuldig met het textiel omgesprongen. Vanaf het moment dat het besef groeide dat de tastbare overblijfselen uit het verleden, met name vlaggen, belangrijk zijn omdat de geschiedenis van elke natie in wezen uniek is[3] en de restanten van het glorierijke verleden derhalve het heden iets te

bieden hebben en het bewaren waard zijn[4] werden er restauraties uitgevoerd. Dit gold echter alleen voor de belangrijkste voorwerpen die de onkosten die restauratie met zich meebracht waard waren. De minder belangrijke objecten verdwenen als zij 'kapot' of 'versleten' waren in het depot.[5] Een andere reden om tot restauratie te besluiten was om de ijdelheid van de eigenaar te bevredigen die een eeuwenoud voorwerp in goede staat wenste te bezitten.[6] Ondanks deze deels te huldigen redenen om objecten te restaureren, werd het werk uitgevoerd door handwerkslieden of 'Arbeid adelt'dames die noch de wetenschappelijke kennis, noch de juiste materialen bezaten om goed te restaureren. Vaandels werden vaak eenvoudigweg retour gezonden aan de werkplaatsen waar ze ooit vervaardigd waren en 'gerestaureerd', wat in de praktijk neer kwam op wat stopwerk en vernieuwd borduurwerk. De 'textielrestauratoren' naaiden enerzijds vlijtig de vlaggen met te grof garen op netten of gaas, waardoor de veelal vergane stof nog meer fragmenteerde; anderzijds werden vlaggen met houtlijm of Arabische gom opgelijmd op hout, zodat door de eerkorreling van de lijm en de zuurinwerking veel zeldzame exemplaren werden vernield.[7] Men hield restauratoren niet voor niets voor duistere lieden met onnaspeurlijke praktijken, die zichzelf, in het gunstigste geval, als verlengstuk van de maker beschouwden, of erger, met hem wedijverden om het mooiste resultaat.[8] Alleen de verfraaiing van het te restaureren voorwerp telde, de manier waarop de oorspronkelijke schoonheid weer werd bereikt niet.[9]

In 1727 toonde Kaspar Friedrich Neickel zich met zijn tractaat *Museographia* een voorvechter voor het preserven van kunstobjecten tussen de beschermende muren van een museum.[10] Naar aanleiding van zijn publicatie ging men het bewaren van voorwerpen steeds technischer benaderen, waarbij ook de klimatologische omstandigheden waaronder de objecten bewaard werden en de invloed hiervan op de voorwerpen ineens onder de aandacht kwamen. Deze technische visie werd echter steeds weer verdrongen door de meer esthetische visie waarbij het object onzichtbaar in de oude luister hersteld moest worden en 'als nieuw' moest lijken. Met de inrichting van de museale restauratie- en onderzoekslaboratoria aan het begin van deze eeuw, ontstond een nieuwe, natuurwetenschappelijke visie op de restauratie, die geheel autonoom was en daarom los stond van ieder esthetisch besef. In de dertiger jaren van deze eeuw begon men de oorzaken van het verval grondig te onderzoeken en men wendde de resultaten aan om de collectie zo goed mogelijk te bewaren.

De restauratoren van vandaag de dag moeten beide benaderingen vaak tegen elkaar afwegen. Het blijft een twistpunt of een kunstwerk geheel in stijl moet worden hersteld, of dat het historisch authentieke materiaal bewaard moet worden zoals het tot ons is gekomen. Dit dilemma dat ook vroeger al mensen heeft beziggehouden - John Ruskin noemde in de 19e eeuw de restauratie 'een leugen van begin tot eind'[11] heeft vandaag de dag in Nederland echter een eenduidig antwoord gekregen: tijdens restauratie benadert men het object op technische wijze, waarbij de historische authenticiteit van het voorwerp prevalenter is dan de schoonheid ervan. Men kan nu eenmaal niet terugkeren naar de originele bedoeling van het deels vergane object en daarom moet men een nieuwe relatie bewerkstelligen tussen de originele bedoeling, het huidige werk en het verstrijken van de tijd.[12] De oorspronkelijke schoonheid en intentie van een kunstwerk kent namelijk alleen de maker. De waarneming van de mens wordt altijd beïnvloed door het culturele klimaat waarin hij leeft en zijn visie op oorspronkelijke schoonheid kan dus een heel andere zijn dan die de kunstenaar voor ogen had toen hij zijn werk creëerde. Het is daarom een illusie om de oorspronkelijke schoonheid met een restauratie te willen bereiken: men kan haar immers niet kennen en ook de restauratie-ethiek wordt door de tijd bepaald.[13] Men moet elk object, of dat wat er nog van rest, als een tijdsdocument beschouwen en in deze hoedanigheid als oorspronkelijk opvatten.[14]

Deze benadering heeft ertoe geleid dat volledige restauraties, waarbij het object wordt aangevuld tot het weer 'origineel' is, meer en meer vervangen zijn door de in wetenschappelijk oogpunt meer te huldigen conserverende behandelingen, waarbij de toestand waarin het object zich bevindt zoveel mogelijk wordt gehandhaafd en het verval zoveel mogelijk een halt wordt toegeroepen. Restauratie houdt immers een interpretatie van het kunstvoorwerp in. Het is alleen mogelijk de oorspronkelijke betekenis te bewaren en willekeurige interpretaties te voorkomen, door het authentieke materiaal van het object, zoals het tot ons is gekomen, te conserveren.[15] Liever nog, geeft men de voorkeur aan preventieve conservering, waarbij de bewaaromstandigheden in het depot, bepaald door temperatuur, relatieve luchtvochtigheid, licht en gebruikte materialen, zo ideaal zijn dat het voorwerp nooit meer actief gerestaureerd hoeft te worden. Werd vroeger het verval van een object als onvermijdelijk beschouwd, vandaag de dag wordt geprobeerd de collectie tegen elke vorm van verval te beschermen.[16] Deze koers houdt ook het Legermuseum voor wat betreft de textielcollectie sinds enige tijd aan. Men is zich zeer bewust van het feit dat voorkomen beter is dan genezen en dat de beste conservering feitelijk geen actieve, maar een passieve of preventieve conservering is.

Ideale klimatologische omstandigheden vertragen verval

De omgeving waarin textiel bewaard wordt, dient aan strenge eisen te voldoen wil men de objecten voor lange tijd kunnen bewaren.[17] De kwaliteit van textiel gaat namelijk zienderogen achteruit als licht, temperatuur en vochtigheid verkeerd zijn. Zo kan een teveel aan ultraviolette straling de kleuren van textiel doen verschieten en de vezels verzwakken en afbreken. De lichtsterkte mag slechts 50 lux bedragen en ultraviolet licht moet minder zijn dan 75 microwatt per lumen. Daglicht en vooral zonlicht behoren tot de grootste vijanden van textiel en moeten dus uit depots en exposities worden geweerd. Naast het licht moet ook het klimaat in de ruimten waar zich textiel bevindt goed worden beheerst. Vochtigheid, warmte en koude hebben, indien zij niet voldoen aan de gestelde eisen, desastreuze gevolgen voor de kwaliteit van de objecten. De ideale temperatuur ligt tussen de 16 en 20 graden Celsius. Ook de relatieve luchtvochtigheidsgraad moet in de hand worden gehouden, omdat in een te vochtige atmosfeer schimmelgroei kan ontstaan. De ideale luchtvochtigheidsgraad is 50% met een marge van hooguit 5% hoger of lager. Deze graad moet echter zoveel mogelijk stabiel zijn, omdat door schommelingen de textielvezel uitzet of krimpt, wat uiteindelijk tot beschadigingen kan leiden.[18] Ook moet de omgeving waarin textiel wordt bewaard schoon zijn van stof en vuil om allerlei biologische activiteit van schimmels, insecten en andere dieren te voorkomen. Ongedierte speelt een grote rol bij de aantasting en het verval van materialen van zowel plantaardige als dierlijke oorsprong.[19] De afbraak van textilia is meestal het gevolg van een combinatie van de genoemde factoren. Voordat het object in het museum komt, heeft het meestal al veel van de oorspronkelijke kwaliteit verloren doordat het gebruikt of gedragen werd. De natuurlijke afbraak van de vezels, die overigens ook, zij het in mindere mate, optreedt als textiel nooit gebruikt wordt, vermindert de kwaliteit. De fragiliteit in ogenschouw nemend, moet het omgaan met textiel, het opbergen en tentoonstellen met de grootste voorzichtigheid gebeuren. Conserverende maatregelen zijn als het op behoud aankomt, belangrijker dan restauratie. Een restauratie is immers nutteloos als het object slecht wordt opgeborgen.[20] Anderzijds kan een goede conserverende behandeling en verantwoord beheer het textiel voor jaren bewaren.

Beheer van vlaggen en vaandels in het Legermuseum

Voor het verantwoord beheren van een textielcollectie bestaat geen standaard oplossing. Het goed bewaren van een vlaggencollectie vraagt wellicht om nog meer inventiviteit. De grote

verschillen in materiaal en decoratie, in ouderdom en conditie, alsook in formaat brengen specifieke problemen mee, die in het verleden nauwelijks opgelost konden worden. Ook het Legermuseum heeft bij het opbergen van zijn vlaggencollectie de grootst mogelijke problemen gekend. Niet alleen de omvang van de verzameling, maar ook de vele verhuizingen werkten een verantwoord beheer niet in de hand. Veelal belandden de vlaggen, met te veel exemplaren over elkaar gerold op één rol, in het depot (afb. 1).

Het behoud van vlaggencollecties vormde echter voor veel musea een probleem. De International Association of Museums of Arms and Military History, waartoe ook het Legermuseum behoort, kwam daarom in 1977 in Amsterdam bijeen om over de behoudsproblematiek van vlaggen en vaandels te discussiëren en richtlijnen op te stellen.[21] Twintig jaar na dit IAMAM symposium is deze problematiek inmiddels zorgvuldig overwogen en worden op het terrein van behoud en beheer belangrijke resultaten geboekt. De vlaggencollectie van het Legermuseum wordt heden ten dage opgeborgen in een raamloze ruimte, waarin sprake is van een beperkte klimaatbeheersing (afb. 2). Als men een vlag verantwoord wil bewaren, dan moet men van haar authentieke functie afzien[22] omdat het voortdurend hangen aan een stok of koord zeer schadelijk is. Het is wetenschappelijk bewezen dat bepaalde vezels uitrekken als zij hangen, wat uiteindelijk tot breuk van de vezels en daarmee tot destructie van het voorwerp leidt.[23] Ook de plooiën in de stof en het gewicht van bijvoorbeeld borduurwerk zullen op den duur beschadigingen opleveren. De vlaggen en vaandels van het Legermuseum worden, afhankelijk van soort, maat en conditie, liggend en opgerold opgeborgen.

De geborduurde vaandels en de vlaggen met een bescheiden formaat zijn vlak liggend opgeborgen in metalen tekeningenkasten met 10 laden (afb. 3). De laden hebben een standaardafmeting die gekozen is met de meest voorkomende vlaggenmaat in gedachte. De vaandels worden met 3 tot 4 exemplaren in een lade gelegd. Zij rusten op zuurvrij karton wat het hanteren vergemakkelijkt en voorkomt dat bij het verplaatsen door de wrijving beschadigingen kunnen ontstaan. Op het karton is een laag Ibycel (een dun PE-schuim) gelegd om te voorkomen dat het zware borduurwerk van het vaandel teveel aan de vaak kwetsbare zijde hangt en deze eventueel kan beschadigen. Iedere vlag wordt afgedekt met eveneens zuurvrij zijdepapier. De veel dunnere, niet geborduurde vlaggen liggen over het algemeen met zo'n 8 stuks, geselecteerd op categorie in een lade. Ook deze vlaggen worden door tussenliggend materiaal gescheiden, meestal zijdepapier of Melinex (polyesterfolie zonder weekmakers), afhankelijk van de conditie van het voorwerp.[24] De vlaggen met grote afmetingen zijn opgerold op vaste en verrijdbare tapijstellingen (afb. 4). Het voordeel van dergelijke stellingen is dat de depotruimte optimaal benut kan worden. De PVCrollen hebben ook, net als de laden, twee standaard lengtematen, die geschikt zijn voor de meeste vlaggen in de collectie. De diameter van de rollen is groot, om de kromming van het textiel zo klein mogelijk te houden. Een te sterke kromming kan namelijk draadbreek veroorzaken. De rollen zijn zodanig aan de rekken bevestigd dat zij met een hendeltje bewogen kunnen worden, wat het open afrollen van de vlaggen vergemakkelijkt. De rol hoeft op deze wijze niet van de stelling genomen te worden, hoewel dit natuurlijk wel mogelijk is. De rollen zelf zijn tegen zuren beschermd met Melinex en overtrokken met hoezen van katoenen molton, die aan de zijkanten met een strik geknoopt worden, zodat zij altijd afgenomen en gewassen kunnen worden. De vlaggen worden opgerold, indien nodig met zuurvrij papier of Melinex ertussen om beschadigingen te voorkomen. Om ruimte te besparen zijn op sommige rollen twee vlaggen naast elkaar gerold. De gehele rol wordt hierna overtrokken met een hoes die vervaardigd is uit afgekookte, ongebleekte katoen (afb. 5). Aan de zijkanten is de hoes gerimpeld met een elastiekje zodat de kanten stofvrij langs de rol sluiten.

De voorzijde van de hoezen wordt op verschillende plaatsen met klitteband gesloten. Het voordeel van deze manier van sluiten is dat de hoes altijd aan de dikte van de rol kan worden aangepast, zodat de vlaggen niet in de verdrukking kunnen komen, of juist kunnen gaan doorhangen.[25]

Tot slot wordt aan de rol een inventariskaartje bevestigd, zodat ook zonder de hoes te verwijderen te zien is wat er op de rol zit (afb. 6). Op het kaartje staan de gegevens van de vlag, het inventarisnummer - dat overigens ook aan de vlag is genaaid - de opbergcode en het fotonummer.

Met deze opbergmethode heeft het museum een grote stap in de richting van 'verantwoord beheer' gezet. Toch heeft het nog een lange weg te gaan. Het gekozen systeem is kostbaar en kan niet in één keer voor zo'n grote collectie worden aangeschaft. Bovendien zijn de klimatologische omstandigheden in het depot nog niet helemaal optimaal en de voorziene ruimte zal, als de hele collectie uiteindelijk is opgeborgen, maar net groot genoeg zijn, wat werken in het depot zal bemoeilijken.

Toch heeft de langzame voortgang ook voordelen. Nu kan er een goede inventarisatie worden gemaakt, niet alleen van de collectie, maar ook naar restauratieprioriteit. Door veel vlaggen en vaandels goed te bestuderen zijn de beschadigingen uitstekend te analyseren. De schade kan geïnventariseerd worden naar gebruik: bijvoorbeeld zijn veel hoeken uitgescheurd en de stof over de diagonaal vervormd door het verkeerd ophangen en wapperen in weer en wind. Het veelvuldig nat worden van de vaandels brengt veelal krimp van de verschillende materialen die gebruikt zijn, met zich mee; het gebruik van metaaldraden voor het borduurwerk, als ook het eraan bevestigen van medailles leidde tot allerhande oxidatieplekken en beschadigingen. Ook heeft de inwerking van licht veelal desastreuze gevolgen voor de zijde gehad. En uiteraard heeft ook de strijd op het slagveld soms zijn sporen nagelaten in de vorm van scheuren en kogelgaten. Door alle schade te inventariseren en te groeperen kan een heel nauwkeurig en economisch verantwoord restauratieplan worden opgesteld, waarbij min of meer dezelfde problemen als groep kunnen worden aangepakt. Dit is voor een grote collectie zeker noodzakelijk. De uitvoering van het restauratieplan is echter, indien zich geen dringende gevallen voordoen, nog toekomstmuziek. Het museum is zich ervan bewust dat een verantwoorde passieve conservering veel ellende kan voorkomen en dat men daarin inventief moet zijn. De inventiviteit van collectiebeheer mag immers geen grenzen kennen als men op weg is naar een steeds verantwoord behoud van het nationale en militaire erfgoed.

NOTEN

1. J.G. Kerkhoven, 'Vexillological Survey of the collection of the Royal Dutch Army Museum', in: Symposium Conservation of Flags (Amsterdam 1980) 65-66.
2. J. G. Kerkhoven, 'Nederlandse Trofeeën uit drie oorlogen', in: Armamentaria, 2 (Leiden 1967) 8-53.
3. D. Lowenthal (ed.), Our past before us, Why do we save it? (Londen 1981) 215.
4. Ibidem, 26.
5. Ph. Ward, The Nature of Conservation, a race against time (Marina del Rey 1989) 2.
6. M. Yourcenar, Le temps, ce grand sculpteur (Paris 1983).
7. Zie voor informatie over oude restauratietechnieken: H. Bach, 'Über die Erhaltung alter Fahnen', in: Zeitschrift für Historischer Waffenkunde, III, no. 6 (1902-1905). - W. Erben, 'Über die Behandlung alter Fahnen und Standarten', in: ibidem, III, no. 8 (1902-1905). - E. von Ubisch, 'Alte Fahnen und Erhaltung', in: ibidem, III, no. 9, (1902-1905). - M. Lemberg, 'Bemerkungen zu verschiedenen Methoden der Fahnenkonservierung', in: Zeitschrift der Gesellschaft für historischen blaffen- und Kostümkunde, Heft I, 1964.
8. N. Haas, Ethische conserveringsprincipes en een objectgericht museumbeleid, eindexamenscriptie Reinwardt Academie (Leiden 1983) 2.
9. Ibidem.
10. Ibidem.
11. J.K. Ruskin, The lamp of beauty: writings on art (1848) (Oxford 1980) 355.
12. G. Hedley, 'Long lost relations and new found relations: issues in the cleaning of paintings', in: Conference United Kingdom Institute for Conservation and the Association of Art Historians (z.p. 1990) 8.
13. N. Ex, Zo goed als oud. De achterkant van het restaureren (Amsterdam 1993) 72.
14. H. Jędrzejewska, Ethics in conservation (Stockholm 1976) 7.
15. Yu. G. Bobrov, 'The laws of perception and regularities of restoration of artistic menu-menu', in: The International Council of Museums, 9th Triennial Meeting, deel 1 (Dresden 1990) 373.
16. Op. cit. 5, 3.
17. Textielcommissie Musea (ed.), Vuistregels voor textielconservering ('s-Gravenhage 1985).
18. 'Vademecum ter bescherming en onderhoud van het kunstbezit', in: Bulletin Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, no. 21 (Brussel 1986-87) 92-101.
19. A.F. Schippers-Lammerste, Schimmels en insecten. Wanneer dreigt een schimmel- en insectenaantasting?, Uitgave Opleiding Restauratoren (Amsterdam z.j.).
20. Conservering is uiteraard ook van belang voor de andere taken van een museum. Collectievorming wordt zonder conservering zinloos en onderzoek en presentatie welhaast onmogelijk.
21. 'Recommandations adopted at the working session of the Symposium on the Conservation of Flags', in: Symposium Conservation of Flags, Rijksmuseum, Amsterdam, 17 november 1977 (Amsterdam 1980) 8-9.
22. Het afzien van de oorspronkelijke functie mag eigenlijk geen bezwaren oproepen, omdat de vlag ophoudt een gebruiksvoorwerp te zijn zodra het binnen de beschermende muren van een museum komt. Vanaf dat moment wordt de vlag een museumstuk en is de museumstaf verantwoordelijk voor het behoud van het object voor het nageslacht en wel op dusdanige wijze dat de oorspronkelijke functie 'leesbaar' blijft. Dit houdt in dat vlaggen

niet meer mogen hangen, omdat hun kwaliteit dan achteruitgaat en uiteindelijk, bij wijze van spreken, uit een restant vezels de authentieke functie niet meer te achterhalen is.

23. M.B. Ballard, 'Hanging out: strenght, elongation, and relative humidity: some physical properties of textiles fibres', in: The International Council of Museums, 11th Triennial Meeting, deel II (Londen 1996) 665-669.
24. 'Flat Storage for Textiles', in: Canadian Conservation Institute Notes, 13/6 (Ottawa 1986).
25. 'Rolled Storage for Textiles', in: Canadian Conservation Institute Notes, 13/3 (Ottawa 1983).